

آفاق عرفان اسلامی

www.ketab.ir

محمد فنائی اشکوری

استاد مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی

انتشارات مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی

۱۴۰۱

سرشناسه	: فنائی اشکوری، محمد، ۱۳۳۰-
عنوان و نام پدیدآور	: آفاق عرفان اسلامی / محمد فنائی اشکوری؛ با نظارت علمی غلامرضا فیاضی، سیدیدالله یزدان‌پناه.
مشخصات نشر	: قم: موسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی <small>علیه السلام</small> ، ۱۴۰۱.
مشخصات ظاهری	: ۸۱۳ص.
فروست	: موسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی <small>علیه السلام</small> : ۱۶۳۹. عرفان: ۷۵.
شابک	: 978-600-444-392-0
وضعیت فهرستنویسی	: فیا.ا.
یادداشت	: کتابنامه: ص. [۲۲۵]- [۲۶۳] همچنین به صورت زیرنویس.
یادداشت	: نمایه.
موضوع	: عرفان.
	Mysticism
	طریقت و شریعت.
	*Tariqat and shari'at
	عرفان و فلسفه.
	Mysticism and philosophy
	عرفان — جنبه‌های قرآنی.
	Mysticism -- Qur'anic teaching
	عرفان — تاریخ.
	Mysticism -- History
	آداب طریقت.
	Customs of the order
شناسه افزوده	: فیاضی، غلامرضا، ۱۳۲۸ -
شناسه افزوده	: یزدان‌پناه، سیدیدالله، ۱۳۴۲ -
شناسه افزوده	: موسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی <small>علیه السلام</small>
رده‌بندی کنگره	: BP۲۸۶
رده‌بندی دیویی	: ۸۳/۲۹۷
شماره کتابشناسی ملی	: ۹۰۳۸۲۹۹

شماره ردیف ۱۶۳۹
شماره موضوعی عرفان - ۷۵
۱۴۰۱-۵۹

www.ketab.ir

■ آفاق عرفان اسلامی

- تألیف: محمد فنائی اشکوری
- ناشر: انتشارات مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی *
- چاپ: اشراق
- نوبت و تاریخ چاپ: اول، پاییز ۱۴۰۱
- شمارگان: ۵۰۰
- قیمت: ۳۲۵۰۰۰ تومان

- دفتر مرکزی: قم، خیابان شهید کوی ممتاز، پلاک ۳۸
- تلفن و نمابر: ۰۲۵-۲۷۷۲۳۲۲۶
- شعبه تهران: خیابان انقلاب، بین خیابان ۱۲ فروردین و شهید منبری جاوید، ساختمان شماره ۳۱۰، طبقه سوم، واحد ۱۱۲
- تلفن و نمابر: ۰۲۱-۶۶۶۶۶۱۲۱
- شعبه مؤسسه امام خمینی (ره) قم، بلوار امین، بلوار جمهوری اسلامی، مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره)
- تلفن: ۰۲۵-۳۲۱۱۳۶۲۹

شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۴۴۴-۳۹۲-۰

کلیه حقوق برای ناشر محفوظ است

فهرست مطالب

۱۷.....	مقدمه معاونت پژوهش
۱۹.....	پیشگفتار
۱۹.....	مقدمه
۲۲.....	پیشینه و منابع پژوهش
۲۴.....	مباحث کتاب

بخش اول: فلسفه عرفان

فصل اول: عرفان اسلامی؛ چیستی، ابعاد و تاریخ آن

۲۹.....	«عرفان» و معادل‌های آن
۳۲.....	فرق عرفان و تصوف
۳۵.....	پیشینه عرفان و تصوف
۳۸.....	تعریف تصوف و عرفان
۴۱.....	معرفت عرفانی
۴۴.....	حقیقت عرفان و علوم عرفانی
۴۶.....	روش تحصیل معرفت عرفانی
۴۸.....	خاستگاه عرفان اسلامی
۵۲.....	ادوار عرفان اسلامی
۵۲.....	سرآغاز عرفان اسلامی
۵۴.....	قرن دوم

۵۴.....	قرن سوم.....
۵۵.....	قرن چهارم.....
۵۵.....	قرن پنجم.....
۵۵.....	قرن ششم.....
۵۶.....	قرن هفتم.....
۵۶.....	قرن هشتم.....
۵۷.....	قرن نهم و دهم.....
۵۸.....	قرن یازدهم و پس از آن.....
۵۸.....	عرفان در تاریخ تشیع.....
۶۰.....	مناسبات فلسفه و عرفان.....
۶۱.....	حاصل سخن.....

فصل دوم: تجربه دینی

۶۳.....	مقدمه.....
۶۳.....	زمینه‌ها و علل طرح بحث.....
۶۷.....	پیشینه بحث.....
۶۹.....	معنا و چیستی تجربه دینی.....
۷۳.....	متعلق و رهاورد تجربه دینی.....
۷۴.....	اعتبار معرفتی تجربه دینی.....
۷۷.....	تجربه دینی و توجیه باورهای دینی.....
۷۸.....	نقد تمسک به تجربه دینی در استدلال بر وجود خدا.....
۸۰.....	دیدگاه اسلامی در تجربه دینی.....
۸۳.....	تجربه دینی و وحی.....
۸۴.....	نتیجه.....

فصل سوم: تجربه عرفانی و شهود باطنی

۸۵.....	مقدمه.....
۸۵.....	ویژگی‌های تجربه عرفانی.....
۸۸.....	دیدگاه استیس.....
۹۲.....	موضوع و متعلق معرفت عرفانی.....

۹۶.....	مسئله آگاهی محض.....
۹۷.....	تجربه و تعبیر.....
۹۷.....	یکسانی یا تنوع تجربه‌های عرفانی.....
۱۰۳.....	بیان‌ناپذیری تجربه عرفانی.....
۱۰۷.....	امکان معرفت عرفانی.....
۱۱۲.....	اعتبار و حجیت معرفتی شهود عرفانی.....
۱۱۹.....	شهود عرفانی و اقسام آن.....
۱۲۱.....	نتیجه.....

فصل چهارم: عرفان و دین

۱۲۳.....	مقدمه.....
۱۲۴.....	چیستی دین و عرفان.....
۱۲۵.....	نسبت عرفان و دین.....
۱۲۷.....	اصل ظهور و بطون.....
۱۲۹.....	ظاهر و باطن دین.....
۱۳۴.....	علم به ظاهر و باطن.....
۱۳۸.....	راه شناخت باطن.....
۱۴۲.....	عدم انحصار معرفت باطنی به معصومان <small>علیهم‌السلام</small>
۱۴۵.....	نیاز عرفان به دین در چهار مرحله.....
۱۴۷.....	تأویل عرفانی.....
۱۴۹.....	حاصل کلام در نسبت عرفان و دین.....
۱۵۰.....	دیدگاه استیسی در نسبت عرفان و دین.....
۱۵۲.....	عرفان و نگاه جمال‌شناسانه به دین.....
۱۶۱.....	آیا دین برای عوام و عرفان برای خواص است؟.....
۱۶۴.....	علت مخالفت برخی متشرعان با عرفان.....
۱۶۵.....	نتیجه.....

فصل پنجم: عرفان و عقل

۱۶۷.....	مقدمه.....
۱۶۸.....	گفتار اول: نفی عقل در عرفان.....

۱۶۸	بی‌اعتباری عقل در عرفان.....
۱۷۱	مهم‌ترین ادله بی‌اعتباری عقل.....
۱۷۱	خطاپذیری عقل.....
۱۷۱	عقیم بودن قیاس.....
۱۷۲	شیطانی بودن استدلال.....
۱۷۳	توهم استغنائی از وحی.....
۱۷۴	ناسازگاری عقل و عشق.....
۱۷۵	شبهه‌های منطقی در تعارض عقل و عرفان.....
۱۸۲	انگیزه‌های نفسانی در رد عقل.....
۱۸۳	مواجهه صدرالدین قونوی با عقل نظری.....
۱۹۰	راه معتبر برای معرفت از دیدگاه قونوی.....
۱۹۰	عرفان و معرفت کنه اشیا.....
۱۹۴	گفتار دوم: نقد عقل در عرفان.....
۱۹۴	نقد عقل.....
۱۹۶	خطاپذیری عقل.....
۱۹۶	تأثیرپذیری از خواهش‌های نفسانی.....
۱۹۷	محدودیت حوزه فهم عقل.....
۱۹۹	نفی انحصار عقل.....
۲۰۰	ضعف درک عقلی.....
۲۰۲	نفی برتری معرفت عقلی.....
۲۰۵	کم‌اثر بودن عقل.....
۲۰۶	دشواری راه عقل.....
۲۰۷	گفتار سوم: نقش عقل در عرفان.....
۲۰۷	جایگاه عقل در عرفان.....
۲۰۹	نقش پیشینی عقل در عرفان.....
۲۰۹	نقش پسینی عقل در عرفان.....
۲۱۰	فهم تجربه عرفانی.....
۲۱۱	بیان و تعلیم.....

۲۱۲	تفسیر تجربه
۲۱۲	میزان و معیار
۲۱۳	کمک عرفان به عقل
۲۱۴	نتیجه

بخش دوم: عرفان نظری فصل ششم: فلسفه عرفان نظری

۲۱۹	مقدمه
۲۲۱	معرفت عرفانی
۲۲۲	چیستی فلسفه عرفان نظری
۲۲۴	چیستی عرفان نظری
۲۲۷	موضوع عرفان نظری
۲۴۲	تمایز فلسفه و عرفان
۲۴۸	مبایذ عرفان نظری
۲۵۴	مسائل عرفان نظری
۲۵۶	روش تحقیق در عرفان نظری
۲۶۳	عقل‌پذیری عرفان
۲۶۶	پایان سخن

فصل هفتم: هستی‌شناسی عرفانی (بررسی نظریه وحدت شخصی وجود)

۲۶۹	مفهوم وجود و حقیقت وجود
۲۷۲	وحدت و کثرت وجود
۲۷۵	وحدت وجود عرفانی
۲۸۰	ادله وحدت وجود
۲۸۱	شهود
۲۸۳	اتفاق آرا
۲۸۷	براهین عقلی بر اثبات وحدت وجود
۲۸۸	برهان از راه تحلیل علیت
۲۹۳	استدلال از راه نامتناهی بودن واجب‌الوجود

۲۹۵	بررسی استدلال
۳۰۰	اثبات وحدت وجود از راه بسیط الحقیقه
۳۰۲	برهان از راه وجوب من جمیع الجهات واجب الوجود
۳۰۳	برهان از راه صرف الوجود
۳۰۴	بیانی دیگر
۳۰۶	استدلال از راه استحاله اجتماع نقیضین
۳۰۹	استدلال از راه ابطال نظریات رقیب
۳۱۱	تشکیک در تشکیک و برهانی بر وحدت شخصی وجود
۳۱۷	شواهد وحیانی
۳۲۲	نظریه تداخل وجودی
۳۲۴	تشکیک در وحدت وجود و مخالفت با آن
۳۲۷	رایج ترین پرسش ها در باب وحدت وجود
۳۳۲	موانع پذیرش وحدت وجود
۳۳۴	معقولیت و وقوع وحدت وجود
۳۳۷	سخن پایانی
فصل هشتم: خداشناسی عرفانی		
۳۴۱	خدا در عرفان
۳۴۲	امکان شناخت خدا
۳۵۵	برهان صدیقین و خداشناسی عرفانی
۳۵۸	شخص بودن خدا
۳۶۱	توحید عرفانی
۳۶۲	اطلاق و احاطه الهی
۳۶۵	معیت حق با اشیا
۳۶۷	صفات الهی
۳۷۳	جمع تنزیه و تشبیه
۳۸۱	اسمای الهی
۳۸۵	اقسام اسما
۳۸۹	شمار اسمای الهی

۳۹۰	اشتمال هر اسم بر اسمای دیگر
۳۹۳	توقیفیت اسما
۳۹۷	نتیجه

فصل نهم: جهان‌شناسی عرفانی (تجلی و ظهور)

۴۰۰	گفتار نخست: احکام عام عالم
۴۰۰	چیستی ظهور و تجلی
۴۰۵	عینیت و غیریت حق و خلق
۴۱۱	چیستی ممکنات
۴۱۲	وحدت عالم و تشکیک خاص الخاصی
۴۱۴	فلسفه آفرینش
۴۱۷	تجدد امثال
۴۱۹	تطابق عوالم و نشئات
۴۲۱	نظام احسن
۴۲۳	قانونمندی عالم و جامعه
۴۲۵	بازگشت همه به سوی او
۴۲۵	گفتار دوم: طبقه‌بندی عوالم
۴۲۷	تعیین اول و ثانی
۴۳۰	اعیان ثابته
۴۳۱	نفس رحمانی
۴۳۴	صادر نخستین
۴۳۵	گفتار سوم: احکام عوالم و تعینات خلقی
۴۳۶	عالم ارواح یا عقول
۴۳۸	ملائکه
۴۴۰	عالم مثال
۴۴۴	طبیعت در عرفان اسلامی
۴۵۶	بهار در ادب عرفانی
۴۵۸	تصویر زیبای جامی از زیبایی عالم

فصل دهم: انسان‌شناسی عرفانی

۴۶۱	مقدمه
۴۶۲	تجلی اعظم و مظهر اتم
۴۶۶	انسان کامل کون جامع
۴۶۹	خلافت الهی
۴۷۰	انسان کامل واسطهٔ ایجاد و تدبیر عالم
۴۷۳	انسان کامل غایت آفرینش و عامل بقای آن
۴۷۵	خلقت و سرشت انسان
۴۷۸	کرامت و ارزش انسان
۴۸۰	آن روی سکهٔ انسان
۴۸۱	انسان دارای حقیقت قلبی
۴۸۳	چیستی و حقیقت قلب
۴۹۰	ویژگی‌های قلب
۴۹۱	برزخیت قلب
۴۹۲	قابلیت قلب
۴۹۴	تقلب قلب
۴۹۵	کشف و شهود
۴۹۶	عشق و محبت
۴۹۷	مقام لایق‌فی انسان
۴۹۸	ولایت، نبوت و رسالت
۵۰۲	جاودانگی انسان
۵۰۸	پایان سخن

بخش سوم: عرفان عملی

فصل یازدهم: فلسفهٔ عرفان عملی

۵۱۳	مقدمه
۵۱۴	تاریخچهٔ عرفان عملی
۵۱۵	تأمل عقلانی در عرفان عملی

۵۱۷	چیزیستی عرفان عملی.....
۵۲۰	برخی از اجزا و عناصر علم عرفان عملی.....
۵۲۵	غایت عرفان عملی.....
۵۳۱	ارتباط علم عرفان عملی با سایر علوم و معارف.....
۵۳۲	عرفان عملی و عرفان نظری.....
۵۳۳	عرفان عملی و معرفت نفس.....
۵۳۴	عرفان عملی و فقه.....
۵۳۶	عرفان عملی و اخلاق.....
۵۴۱	بررسی تفاوت عرفان عملی و دیگر نظام‌های عملی.....
۵۴۵	خاتمه.....
۵۴۵	سلوک دینی و سلوک عرفانی.....
۵۴۸	کوشش و کشش.....
۵۵۰	جایگاه استاد و خضر راه.....
۵۵۶	نتیجه.....
فصل دوازدهم: معرفت نفس عرفانی	
۵۶۰	معنا و اقسام معرفت نفس.....
۵۶۵	راه‌ها و منابع معرفت نفس.....
۵۶۶	خودشناسی و انسان‌شناسی.....
۵۶۹	خودشناسی و جهان‌شناسی.....
۵۷۱	خودشناسی و خداشناسی.....
۵۷۳	ابعاد خودشناسی.....
۵۷۶	خودشناسی و خودسازی.....
۵۷۸	نقش خودسازی در خودشناسی.....
۵۷۹	موانع خودشناسی.....
۵۸۱	باخودییگانگی.....
۵۸۴	خودشناسی در روایات اسلامی.....
۵۸۷	مراتب و اطوار نفس.....
۵۹۰	نفس مسوئله.....

۵۹۲	نفس اماره
۵۹۳	نفس لوامه
۵۹۳	نفس ملهمه
۵۹۴	نفس مزگا
۵۹۵	نفس مطمئنه
۵۹۶	نفس راضیه
۵۹۶	نفس مرضیه
۵۹۷	مصادق بارز نفس مطمئنه
۵۹۸	مراتب بطونی نفس
۶۰۲	انواع و احوال قلب در قرآن کریم
۶۰۵	قلب سلیم
۶۰۸	قلب مریض
۶۱۲	نتیجه

فصل سیزدهم: ارکان سلوک

۶۱۵	مقدمه
۶۱۹	تربیت نفس
۶۲۳	عبادت
۶۳۳	اقسام عبادت
۶۳۶	خدمت
۶۴۴	زهد و ریاضت
۶۵۸	اعمال سلوک
۶۶۱	نتیجه

فصل چهاردهم: مراحل سلوک

۶۶۳	مراتب و درجات در سلوک عرفانی
۶۷۰	مراحل سلوک عرفانی
۶۷۱	اسلام، ایمان و احسان
۶۷۵	شریعت، طریقت، حقیقت
۶۸۴	تجلیه، تخلیه، تحلیه، فنا

۶۸۶.....	اسفار اربعه.....
۶۸۷.....	معرفت، محبت و اطاعت.....
۶۸۸.....	معرفت.....
۶۹۱.....	محبت.....
۶۹۷.....	اطاعت.....
۷۰۰.....	عبادت حبی.....
۷۰۶.....	نکاتی دربارهٔ طبقه‌بندی‌های یادشده.....
۷۱۰.....	نتیجه.....

فصل پانزدهم: مقامات سلوک

۷۱۱.....	میانی اعتقاد به منازل و مقامات.....
۷۱۵.....	سیر و سلوک.....
۷۱۶.....	سفر ظاهری و سلوک باطنی.....
۷۲۰.....	حال و مقام.....
۷۲۳.....	نگاهی اجمالی به سیر و سلوک.....
۷۲۶.....	شمار و ترتیب مقامات و منازل.....
۷۲۹.....	منازل و مقام‌های صدگانه.....
۷۳۰.....	بیان اجمالی معنای هر مقام.....
۷۳۰.....	مقام‌های بدایات.....
۷۳۱.....	مقام‌های ابواب.....
۷۳۲.....	مقام‌های معاملات.....
۷۳۳.....	مقام‌های اخلاق.....
۷۳۵.....	مقام‌های اصول.....
۷۳۵.....	مقام‌های اودیه.....
۷۳۶.....	مقام‌های احوال.....
۷۳۷.....	مقام‌های ولایات (سفر در تجلیات اسمایی).....
۷۳۸.....	مقام‌های حقایق.....
۷۳۹.....	مقام‌های نهایت.....
۷۴۰.....	نگاهی کلی به مقامات صدگانه.....

۷۴۲	دستاوردهای سلوک
۷۴۵	نتیجه: برخی ویژگی‌های سلوک عرفانی
۷۴۸	منابع فارسی و عربی
۷۶۱	منابع انگلیسی
۷۶۲	نمایه‌ها

www.ketab.ir

مقدمه معاونت پژوهش

حقیقت اصیل‌ترین، جاودانه‌ترین و زیباترین راز هستی و نیاز آدمی است که سلسله مؤمنان و عالمان صادق چه جان‌ها که در راه آن نباخته، و جاهلان و باطل‌پرستان چه توطئه‌ها و ترفندها که برای محو و مسخ آن نساخته‌اند. چه تلخ‌واقعیتی است مظلومیت حقیقت، و چه شیرین حقیقتی است این واقعیت که در مصاف همیشگی حق و باطل، حق سربلند و سرفراز است و باطل از بین‌رفتنی و نگونسار. این والا و بالانشینی حقیقت، گذشته از سرشت حق، وام‌دار کوشش‌های خالصانه و پایان‌ناپذیر حقیقت‌جویانی است که در عرصه نظر و عمل کمر همت محکم بسته و از دام و دانه دنیا رسته‌اند، و در این میان نقش و تأثیر ادیان و پیامبران الهی، و به‌ویژه اسلام و پیامبر اکرم ﷺ و جانشینان برحق و گرامی او علیهم‌السلام، برجسته‌ترین است.

دانشمندان نام‌آور شیعه رسالت خطیر و بی‌نظیر خویش را بهره‌گیری از عقل و نقل و غوص در دریای معارف قرآن و برگرفتن گوهر ناب حقیقت از سیره آن پیشوایان و عرضه آن به عالم بشری و دفاع جانانه در برابر هجوم ظلمت‌پرستان حقیقت‌گریز دانسته و در این راه دیده‌ها سوده و جان‌ها فرسوده‌اند. اکنون در عصر بحران معنویت که دشمنان حقیقت و آدمیت هر لحظه با تولید و انتشار فزون از شمار آثار نوشتاری و دیداری و به‌کارگیری انواع ابزارهای پیشرفته سخت‌افزاری و نرم‌افزاری در عرصه‌های گوناگون برای سیطره بر جهان می‌کوشند، رسالت حقیقت‌خواهان و اندیشمندان حوزوی و دانشگاهی، به‌ویژه عالمان دین، بس عظیم‌تر و سخت‌دشواری‌تر است.

در جهان تشیع، پژوهشگران حوزوی در علوم فلسفی و کلامی، تفسیری و حدیثی، فقهی و اصولی و نظایر آن کارنامه درخشانی دارند، و تأملات ایشان بر تارک پژوهش‌های

اسلامی می‌درخشد. در زمینه علوم طبیعی و تجربی و فناوری‌های جدید نیز پژوهشگران ما تلاش‌هایی چشمگیر کرده، گام‌هایی نویدبخش برداشته و به جایگاه درخور خویش در جهان نزدیک شده‌اند، و می‌کوشند تا با فعالیت‌های روزافزونشان مقام شایسته خویش را در صحنه علمی بین‌المللی بازیابند. ولی در قلمرو پژوهش‌های علوم اجتماعی و انسانی تلاش‌های دانشمندان این مرزوبوم آن‌گونه که شایسته نظام اسلامی است به بار ننشسته و آنان گاه به ترجمه و اقتباس نظریات دیگران بسنده کرده‌اند. در این زمینه کمتر می‌توان ردپای ابتکارات و به‌ویژه خلاقیت‌های برخاسته از مبانی اسلامی را یافت و تا رسیدن به منزلت مطلوب راهی طولانی و پرچالش درپیش است. از این‌رو، افزون بر استنباط، استخراج، تفسیر و تبیین آموزه‌های دینی و سازمان‌دهی معارف اسلامی، کاوش در مسائل علوم انسانی و اجتماعی از دیدگاه اسلامی و تبیین آنها از مهم‌ترین اهداف و اولویت‌های مؤسسات علمی به‌ویژه مراکز پژوهشی حوزه‌های علمیه است.

مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی^ع در پرتو تأییدات رهبر کبیر انقلاب اسلامی و حمایت‌های بی‌دریغ خلف صالح وی، حضرت آیت‌الله خامنه‌ای^ع از آغاز تأسیس براساس سیاست‌ها و اهداف ترسیم‌شده از سوی حضرت آیت‌الله محمدتقی مصباح یزدی^ع، به امر پژوهش‌های علمی و دینی اهتمام داشته و در مسیر برآوردن نیازهای فکری و دینی جامعه، به پژوهش‌های بنیادی، راهبردی و کاربردی پرداخته است. معاونت پژوهش مؤسسه برای تحقق این مهم، افزون بر برنامه‌ریزی و هدایت دانش‌پژوهان و پژوهشگران، در زمینه نشر آثار محققان نیز کوشیده و بحمدالله تاکنون آثار ارزنده‌ای را در حد خود به جامعه اسلامی تقدیم کرده است.

کتاب پیش روی، پژوهشی است در قلمرو عرفان اسلامی که با تلاش پژوهشگر ارجمند، جناب آقای دکتر محمد فنائی اشکوری نگارش یافته است. هدف اصلی نویسنده ارائه مبانی، اصول و خطوط کلی آموزه‌های عرفان اسلامی در قالبی جدید است.

معاونت پژوهش از مؤلف محترم و حضرات آیات استاد غلامرضا فیاضی و استاد سیدیدالله یزدان‌پناه که با نظارت، مطالعه و ارائه نظرهای سودمندشان، بر اتقان و غنای اثر افزوده‌اند، صمیمانه سپاسگزاری می‌کند و توفیق روزافزون ایشان را از خداوند مَنان خواستار است.

معاونت پژوهش

مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی^ع

پیشگفتار

مقدمه

بسم الله الرحمن الرحيم. الحمد لله الأول قبل الإنشاء والإحياء، والآخر بعد فناء الأشیاء، العليم الذي لا ينسى من ذكره، ولا ينقص من شكره، ولا يخيب من دعاه، ولا يقطع رجاء من رجاءه. وفضل الصلوة والتحيات على أفضل الأنبياء وخاتمهم محمد صلى الله عليه وعلى اهل بيته المطهرين.

به نام خداوندی که همه هستی و همه هستی است، او که با تجلی اش عالم و آدم را به ظهور آورد و انسان را شفاف‌ترین آینه جمال و جلال خویش ساخت. حمد و سپاس بی‌نهایت او را که بی‌نهایت است، او که از خزانه بی‌پایانش به ما روزی بخشید و با مفتاح عقل و مصباح وحی به ما توان تشخیص نور حق از ظلمت باطل را عنایت کرد و با برافروختن چراغ شهود در قلب ما، راه نیل به معرفت خویش را - که برترین نعمت و اوج سعادت است - هموار کرد و درود بی‌کران بر پیام‌آوران راستینش که با تعلیم کتاب و حکمت، ایمان و عمل صالح را به‌عنوان راه فوز و فلاح، و صراط قرب و کمال به ما نشان دادند؛ به‌خصوص آخرین و برترین آنان محمد ﷺ که تجلی اعظم است و کتاب نورانی اش بهترین میزان حقیقت و صحیفه هدایت و برترین نسخه شفابخش است و آل پاک و اصحاب پارسایش به‌ویژه ائمه اطهار که پیشوایان هدایت و اولیای برحق‌اند.

وجود گرایش عرفانی و معنوی در اشکال گوناگونش در میان ملت‌ها، تمدن‌ها و فرهنگ‌های مختلف بشری در طول تاریخ و در گستره وسیع جغرافیای بشری حکایت از آن دارد که این گرایش در ذات و سرشت انسان قرار دارد. از این جهات، گرایش عرفانی همچون گرایش به حقیقت، اخلاق و هنر (دانایی، نیکویی و زیبایی) فطری است و می‌توان

گفت عرفان واجد هر سه عنصر بوده و به بیان دیگر هر سه عنصر یادشده در عرفان حضور دارند. این گرایش چنان عمیق و ریشه‌دار است که حتی در جوامعی که نگرش مادی و دنیامدار حاکمیت و سیطره دارد نیز به شکل‌های گوناگون ظهور و بروز دارد؛ چون عرفان ریشه در سرشت انسان دارد، انسان آینده نیز از عرفان جدا نخواهد بود. به پیش‌بینی برخی متفکران، بشر آینده بیشتر به سمت عرفان خواهد رفت تا جایی که انسان آینده یا عارف خواهد بود و یا اساساً وجود نخواهد داشت. اصل این گرایش، فطری و مستقل از علل و عوامل عارضی است؛ گرچه تنوع و گوناگونی صورت‌های آن را می‌توان به عوامل بیرونی و خاص هر جریانی نسبت داد.

حضور عنصر عرفانی در ادیان مختلف به‌گونه‌ای جدی است که به نظر بسیاری از صاحب‌نظران گوهر و حقیقت ادیان چیزی جز عرفان نیست. عرفان و آموزه‌های معنوی جزئی انکارناپذیر از تعالیم اسلامی و درحقیقت روح و باطن این تعالیم محسوب می‌گردد. از این جهت است که بسیاری از عالمان برجسته دینی در طول تاریخ اسلام به‌عنوان عارف شناخته می‌شوند. جلوه‌هایی از این روح عرفانی و معنوی را می‌توان هم در سلوک معنوی فردی، هم به‌صورت تأملات نظری و هم به شکل جریان‌های گوناگون اجتماعی در میان امت اسلامی مشاهده کرد. به‌رغم مخالفت‌های شدیدی که از سوی برخی متشرعان سستی و بعضی از جریان‌های دین‌گریز با عرفان و معنویت صورت می‌گیرد، گرایش به عرفان در حیات دین‌داران روزه‌روز پررنگ‌تر می‌گردد. به این جهت است که علوم عرفانی همواره کانون تعلیم و تحقیق بوده و عارفان مسلمان در دوره‌های مختلف، آثار بسیاری در این زمینه پدید آورده و حجم عظیمی از ادبیات عرفانی را تولید کرده‌اند. بدین‌سان تردیدی نمی‌توان داشت که سنت عرفانی و ادبیات ناظر به آن از ارکان مقوم فرهنگ و تمدن اسلامی و ایرانی است. از این‌رو اهمیت تحقیق و تدقیق در این حوزه از فرهنگ اسلامی را به‌هیچ‌وجه نمی‌توان نادیده گرفت.

همچنین از دیرباز عرفان از موضوع‌های مورد علاقه بسیاری از حکیمان و متفکران اسلامی بوده؛ به‌طوری‌که بین عرفان و فلسفه اسلامی همواره داد و ستد بوده است. هم عرفان از فلسفه بهره برده و هم فلسفه از عرفان سود جسته است؛ چنان‌که عرفان ما تدریجاً رنگ فلسفی به خود گرفته و فلسفه ما صبغه عرفانی یافته است. تمهید القواعد ابن‌ترکه و مصباح

الأنس ابن حمزة فناری از جمله آثار عرفانی مهمی اند که تأثیر فلسفه بر آنها آشکار است؛ چنان که حکمة الإشراف سهروردی و الأسفار الأربعة صدرالدین شیرازی از برجسته ترین آثار فلسفی اند که تأثیر عرفان بر آنها چشمگیر است. بین عرفان و برخی دیگر از علوم اسلامی به ویژه اخلاق، کلام و تفسیر قرآن نیز همواره چنین تعاملی برقرار بوده است.

با این حال به علل گوناگون از جمله دشواری و رازآلودگی زبان عرفان، بسیاری از آموزه های عرفانی در هاله ای از ابهام قرار دارند؛ به طوری که کثیری از متشرعان و عالمان دین با سوءظن، به عرفان و اهل آن می نگرند و آموزه های آن را ناسازگار با تعالیم اسلامی قلمداد می کنند. همان گونه که طالبان و موافقان عرفان به تفسیر و ترویج آموزه های عرفانی پرداخته اند، مخالفان آن نیز در نقد و رد آموزه های عارفان و صوفیان بسیار کوشیده اند. فرقه های سلفی اساساً با پدیده عرفان مخالف بوده، هر نوع گرایش و اندیشه عرفانی را رد، و عارفان را تکفیر می کنند. جریان های مخالف عرفان در جامعه شیعی نیز به چشم می خورد. در جانب هواداران عرفان نیز تنوع چشمگیری دیده می شود؛ گاهی عرفان سر از درویشی فرقه ای درمی آورد و گاه منجر به کفر و دوری گزیدن فرد از جامعه می شود و گاه نیز کرامات و اعمال خارق العاده در آن محوریت پیدا می کند. حتی گاهی عرفان با پدیده هایی همچون جن گیری، جادوگری و غیب گویی پیوند می خورد. در چنین فضایی، تأمل در چیستی عرفان، موضع گیری عقلانی در قبال آن و نیز تدبیر در معارف دینی برای اتخاذ رویکردی درست در مواجهه با این پدیده مهم ضروری به نظر می رسد.

گرچه عرفان اسلامی از سستی غنی و پشتوانه نظری عمیق برخوردار است و در میان دیگر سنت های عرفانی جهان، جایگاهی برجسته دارد، اما آن گونه که درخور آن است تبیین، و به زبان امروزی معرفی نشده است. در حالی که فرقه های شبه عرفانی نو و کهن، با استفاده از حس معنویت جوئی انسان ها، آموزه های سست و ناسنجیده خود را به جذاب ترین صورت و با استفاده از انواع فنون اثرگذار عرضه می کنند. با توجه به تنوع مکاتب و مسالک متناسب به عرفان و ورود فزاینده جریان های موسوم به عرفان و معنویت از شرق و غرب به جهان اسلام و ظهور فرقه های گوناگون مدعی عرفان و انتشار گسترده این افکار، و از سوی دیگر ناشناخته بودن عرفان اسلامی برای بسیاری از مردم، تبیین و معرفی عرفان به طور کلی و ابعاد مختلف عرفان اسلامی به طور خاص، به زبانی قابل فهم و امروزی، اهمیتی شایان دارد.

پیشینه و منابع پژوهش

تأمل در حقایق عرفانی و به دنبالش پژوهش و نگارش در این زمینه، پیشینه‌ای دیرینه دارد و در سنت‌ها و فرهنگ‌ها و ادوار گوناگون با رویکردهای مختلف، آثار بسیاری در این حوزه پدید آمده است که عرفان‌پژوه امروزی ناچار به مراجعه به آنهاست. آثار عرفانی یا مرتبط با عرفان را می‌توان در شش مقوله کلی به شرحی که در ادامه می‌آید دسته‌بندی کرد.

به‌رغم اینکه فرهنگ غالب در سنت‌های عرفانی در اغلب موارد فرهنگ شفاهی بوده و لب فروستن و رازداری در آن حاکم بوده است، اما کم‌وبیش در همه سنت‌های عرفانی از کهن‌ترین ایام تا به امروز، آثار عرفانی ارزشمندی تدوین شده است؛ مانند *اویانیشادها*، *مهابهارات* و *بهگود گیتا* در آیین هندو، *سوترای نیلوفر آبی*، *سوترای الماس* و متون پالی در بودایی، کتاب *زوهر در یهودیت*، و آثار *دیونیسوس آریوپاغی*، *ترسای اویلیایی* و *مایستر اکهارت در مسیحیت*.

عارفان و صوفیان مسلمان نیز دستی توانا در خلق آثار عرفانی داشته و متون گران‌بهای را به زبان‌های مختلف به‌ویژه عربی و فارسی در قالب نظم و نثر پدید آورده‌اند؛ مانند *رساله قشیریه*، *فصوص الحکم ابن عربی*، *منازل السائرين عبدالله انصاری* و *مثنوی مولوی*. این سنت از ابتدای شکل‌گیری تصوف تا به امروز زنده و پویا بوده است.

عرفان اسلامی در خارج از جهان اسلام نیز علاقه‌مندان بسیاری دارد. بسیاری از مستشرقان و پژوهشگران غربی، در زمینه عرفان و تصوف اسلامی مطالعات گسترده‌ای کرده و آثار بسیاری پدید آورده‌اند؛ از لویی ماسینیون، رینولد نیکلسون و هانری کربن تا آنه ماری شیمل و ویلیام چیتیک.

مباحث عرفانی و عرفان‌پژوهی در دنیای امروز نیز به‌طور جدی مطرح است. موضوع عرفان علاوه بر اینکه در میان اهالی عرفان و علاقه‌مندان کانون تحقیق و نگارش است، در حوزه‌های دیگری همچون فلسفه، دین‌شناسی، ادبیات، و برخی علوم انسانی و اجتماعی مانند روان‌شناسی و جامعه‌شناسی نیز کانون تأمل و پژوهش است و کتاب‌ها و مقالات بسیاری در این زمینه‌ها منتشر می‌شود. همچنین عرفان تطبیقی، فلسفه عرفان و روان‌شناسی عرفان از حوزه‌های مطالعاتی پررونق در حلقه‌های آکادمیک جدید است.

پدیده عرفان و معنویت همواره مبتلا به سوءفهم و تفسیرهای نادرست و احیاناً

سوءاستفاده نیز واقع شده است و بر این اساس از دیرباز فرقه‌های مختلفی با عقاید و آداب گوناگون در این حوزه سر برآورده‌اند. امروزه نیز گرایش‌های گوناگونی با عناوینی همچون عرفان و معنویت در جهان پیدا شده و در حال گسترش است. طیف گسترده‌ای از جریان‌های موسوم به گرایش‌های عرفانی از صوفیگری و درویش‌مسلمی سستی تا فرقه‌های وارداتی غربی و شرقی تحت عنوان عرفان و معنویت در سطح جهان و در جامعه ما به‌ویژه در بین جوانان تبلیغ و ترویج می‌شوند. این جریان‌ها نیز آثار مکتوب پرشماری تدوین و منتشر کرده‌اند.

دسته دیگر از آثار و منابع مرتبط با عرفان، پژوهش‌هایی است که محققان مسلمان معاصر در ایران، کشورهای عربی، شبه قاره هند و شرق آسیا و همچنین محققان مسلمان مقیم در غرب در زمینه ابعاد گوناگون عرفان اسلامی عرضه کرده‌اند. در ایران دو نهاد حوزه و دانشگاه مهم‌ترین کانون‌های آموزش و پژوهش عرفانی‌اند. دانشگاهیان بیشتر گرایش به تحقیق در آثار عارفان شاعر پارسی‌گویی همچون عطار، مولوی و حافظ دارند و حوزویان بیشتر بر تحقیق در مکتب ابن عربی و امتداد شیعی آن تا ملاصدرا و علامه طباطبایی علاقه‌مندند.

بالاخره به جهت ارتباط معارف عرفانی با دیگر حوزه‌های اندیشه و تعامل اندیشه عرفانی با قلمروهای دیگر تفکر و اثرگذاری بر آنها و تأثیرپذیری از آنها، نوع ششم از منابعی که پژوهشگر عرفان نیازمند مراجعه به آن است، آثار غیرعرفانی مرتبط با حوزه عرفان است، به‌ویژه آثار فلسفی، کلامی، تفسیری و ادبی.

بنابراین در پژوهش‌های مرتبط با عرفان اسلامی با شش دسته از آثار و منابع مواجهیم: منابع مربوط به سنت‌های عرفانی گوناگون، منابع سستی عرفان و تصوف اسلامی، آثار شرق‌شناسان در زمینه تصوف، آثار عرفان‌پژوهان غربی جدید، آثار مربوط به جریان‌های معنویت‌گرا و عرفان‌واره‌های نو، پژوهش‌های عرفانی معاصر اسلامی و آثار غیرعرفانی مرتبط با عرفان.

عرفان‌پژوه امروزی بر سر چنین سفره پرباری نشسته است. البته در اینجا نعمت و زحمت با هم هستند. از آنجاکه پژوهشگر امروزی نسبت به گذشتگان به‌آسانی امکان دسترسی به منابع ارزشمند بی‌شماری دارد، از نعمتی برخوردار است که بهره گذشتگان از آن بسیار کم بود. اما به همین قیاس، زحمت او نیز بسی بیشتر است؛ چراکه اگر بخواهد

سخنی پخته و سنجیده در حوزه عرفان بگوید و خردمندان در این باب دست به قلم ببرد باید منابع بسیاری را مطالعه، و اندیشه‌های متنوعی را رصد کند.

در اینجا ممکن است این پرسش به ذهن کسی آید که با وجود این همه آثار متنوع در زمینه عرفان چه نیازی به تدوین اثری جدید در این حوزه است؟ پاسخ آن است که کاروان اندیشه، پژوهش و نگارش هیچ‌گاه نباید متوقف شود. فهم سخنان و آرای پیشینیان، نقد و ارزیابی آنها، گزینش یافته‌های ناب آنها، ارائه تبیین تازه‌ای از آنها، تأسیس اصولی نو یا دست‌کم افزودن نکاتی تازه بر یافته‌های پیشینیان و عرضه آن در صیاغتی نو، گام‌هایی است که می‌توان برای پیشبرد معرفت بشری در حوزه عرفان برداشت. یک پژوهش اصیل باید واجد دست‌کم برخی از این عناصر باشد تا مجوزی برای ارائه و انتشار داشته باشد. اینکه آیا اثر حاضر چنین ویژگی‌هایی را دارد یا نه، داوری آن را باید به صاحب‌نظران این عرصه سپرد. اما نگارنده می‌تواند بگوید که کوشیده است در حد بضاعت مزجاش گامی در این زمینه بردارد. با وجود آثار ارزشمند در زمینه عرفان اسلامی، آنچه نگارنده را به نگارش این اثر واداشت فراهم ساختن متنی است که اولاً تا حدی جامعیت داشته باشد و ابعاد گوناگون عرفان اسلامی را دربرگیرد؛ ثانیاً در حد مقدور، تبیین عقلانی و سازگار با آموزه‌های اسلامی از اصول عرفان اسلامی ارائه دهد؛ ثالثاً مباحث عرفانی را در حد مقدور به زبان قابل فهم امروزی و ناظر به بحث‌های رایج در زمینه عرفان در جهان معاصر تقریر کند؛ رابعاً مباحثش ناظر به دفع شبهات و کج‌فهمی‌ها از عرفان و نقد جریان‌های عرفانی و شبه‌عرفانی رقیب باشد.

مباحث کتاب

این پژوهش درصدد است مبانی نظری و اصول کلی عرفان اسلامی را ارائه دهد؛ به طوری که خواننده با خطوط کلی تفکر عرفانی در اسلام آشنا گردد. برای تأمین این مقصود، کتاب حاضر در سه بخش تنظیم شده که هر بخش آن مشتمل بر پنج فصل است. بخش اول با عنوان فلسفه عرفان به معرفی عرفان، تجربه عرفانی، ارتباط عرفان با عقل و نسبت عرفان با دین می‌پردازد. بخش دوم به عرفان نظری اختصاص دارد و در آن فلسفه عرفان نظری، هستی‌شناسی، خداشناسی، جهان‌شناسی و انسان‌شناسی عرفانی کانون بحث

واقع می‌شود. بخش سوم در حوزه عرفان عملی است و مباحثی را در باب فلسفه عرفان عملی، معرفه‌النفس عرفانی، و اصول و کلیات سلوک عرفانی و مقامات و منازل آن دربردارد. گفتنی است بیشتر فصل‌های این کتاب قبلاً به صورت مقاله در نشریات مختلف منتشر شده است که اینک با تفصیل بیشتر در این کتاب عرضه می‌شود.

این نوشتار چنان‌که پیداست نه جامع جمیع مباحث عرفانی است و نه نگارنده آن خود را مصون از هرگونه لغزش و زلت می‌داند. نکته‌سنجی‌های صاحب‌نظران فرهیخته می‌تواند از کاستی‌های این نوشتار بکاهد. هم مباحث عرفانی نیاز به شرح و بسط بیشتری دارند و هم از زوایای دیگری می‌توان به عرفان نظر کرد. مباحث متنوع دیگری مرتبط با عرفان قابل طرح است که اگر توفیق الهی رفیق باشد امیدوارم بتوانم برخی از آنها را در فرصت‌هایی دیگر به نگارش درآورم.

بر خود فرض می‌دانم از آساتید فرزانه حضرات آقایان آیت‌الله غلامرضا فیاضی و آیت‌الله سیدیدالله یزدان‌پناه حفظهما الله تعالی که با مطالعه این نوشتار بر نگارنده منت نهاده، نظرهای ارزشمند اصلاحی خود را طرح کردند خالصانه سپاسگزاری کنم. البته مسئولیت ضعف‌ها و کاستی‌های اثر بر عهده کسی جز نویسنده فقیر و بی‌بضاعت آن نیست. همچنین باید از معاونت محترم پژوهشی مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی* و مدیریت تدوین متون این مؤسسه و انتشارات به‌خاطر بذل عنایت و همکاری صمیمانه در تدوین و انتشار این اثر قدردانی کنم. توفیق همه این گرامیان را از حضرت دوست می‌طلبم.

۱۴۰۱ هجری شمسی، ۱۴۴۴ هجری قمری

قم، محمد فنائی اشکوری